

**REZULTATI TRANZICIJE NA TRŽIŠNU PRIVREDU, SA OSVRTOM
NA BOSNU I HERCEGOVINU**

**RESULTS OF THE TRANSITION TO THE MARKET ECONOMY,
WITH REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Pregledni znanstveni članak

*Doc. dr. Mirjana Radaković**

*Prof. dr. Milinko Ranilović**

*Doc. dr. Mersiha Slipičević**

Sažetak

Tranzicija je proces izgradnje tržišnih ekonomija koji zahtjeva stvaranje tržišta, tržišno orijentisanih preduzeća i finansijskih institucija tako da se konkurentskim interakcijama između orijentisanih preduzeća i potrošača usmjeravaju proizvodnja i investicione odluke.

Preduzeća koja se nalaze u fazi rasta i razvoja ne raspolažu sa dovoljno kapitala koji bi finansirao namjeravane investicione projekte. Uspostavljanje tržišta kapitala u zemljama u tranziciji podrazumjevalo je, pored ostalog, privatizaciju bivših državnih banaka i stvaranje mogućnosti za osnivanje potpuno novih, privatnih, kao i konstruisanje novih finansijskih institucija koje nisu svojstvene socijalističkim društveno – ekonomskim odnosima. U zemljama u tranziciji, tržište kapitala predstavlja nužan proizvod procesa tranzicije koji nije svrha sam sebi, već koji, zajedno sa ostalim ekonomskim mehanizmima, na izvjestan način treba da opravda spremnost bivših socijalističkih zemalja da pristupe tranziciji.

Uspostavljanje, razvoj i efikasno funkcionisanje finansijskog tržišta, uključujući i tržište kapitala, predstavljaju posebno značajan preduslov za okončanje ekonomske tranzicije. Međutim, finansijski sistem svih zemalja u tranziciji na prostoru bivše Jugoslavije i dalje karakteriše dominacija bankarskog sektora, naspram tržišta novca i tržišta kapitala. Osnovne karakteristike tržišta kapitala u RS su: kratka lista akcija koje su na stalnom trgovanju, odnosno niska likvidnost akcija, mali obim prometa i mali broj

* Visoka škola „CESP - Centar za poslovne studije“ Kiseljak, E-mail: mirjana.ranilovic@gmail.com, mirjana.radakovic@ceps.edu.ba

* Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije“ Kiseljak, E-mail: milinko.ranilovic@gmail.com, milinko.ranilovic@ceps.edu.ba

* Razvojna banka FBiH. E-mail: mersiha.slipicevic@gmail.com

transakcija, ograničen broj vrsta hartija od vrijednosti, nepovjerenje u hartije od vrijednosti i kratak period tržišnog poslovanja.

Ključne riječi: tranzicija, država, privreda, preduzeća, tržišta, institucije

Abstract

Transition is a process of building market economies that requires the creation of markets, market-oriented companies and financial institutions so that competitive interactions between oriented companies and consumers direct production and investment decisions.

Companies in the growth and development phase do not have enough capital to finance the intended investment projects. The establishment of capital markets in transition countries meant, among other things, the privatization of former state - owned banks and the creation of opportunities for the establishment of completely new, private, as well as the construction of new financial institutions that are not inherent in socialist socio - economic relations. In countries in transition, the capital market is a necessary product of the transition process which is not an end in itself, but which, together with other economic mechanisms, should in some way justify the readiness of the former socialist countries to approach the transition.

The establishment, development and efficient functioning of the financial market, including the capital market, represent a particularly important precondition for completing the economic transition. However, the financial system of all countries in transition in the former Yugoslavia is still characterized by the dominance of the banking sector, as opposed to the money market and the capital market. The main characteristics of the capital market in RS are: short list of shares that are on constant trading, low liquidity of shares, small turnover and small number of transactions, limited number of types of securities, distrust in securities and short period of market operations.

Key words: transition, state, economy, companies, markets, institutions

1. UVOD

Proces tranzicije počeo je krajem osamdesetih godina dvadesetog vijeka padom Berlinskog zida i zahvatio je sve bivše socijalističke zemlje centralne i istočne Evrope. Pojam tranzicije predstavlja proces transformacije centralno – planskog u tržišni sistem privređivanja. Centralno planski sistem koji je definisao sve bitne aspekte poslovanje, odnosno proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje, nije bio u stanju da zamijeni tržište. Namjena je bila da se dojučerašnja državna intervencija, koja se dešavala prije nego što su tržišni zakoni bili u stanju da daju svoj sud o poslovanju, zamijeni sistemom u kome država interveniše nakon ispoljavanja tržišnih zakonitosti.

Glavne karakteristike poslovanja u centralno – planskom sistemu, bilo je da subjekti nisu imali potreban poslovni suverenitet, nego su ispunjavali planske zadatke; spoljnotrgovinske aktivnosti su se obavljale preko specijalizovanih monopolskih posrednika; cijene se nisu određivale na tržištu nego su bile administrativne; usmjerenost na što veći obim proizvodnje dovodio je pada kvalitete; kompanije su svoje neracionalnosti i gubitke pokrivale iz državnih izvora, pa je stimulanost na efikasnije poslovanje po pravilu izostajala.

Vremenom, ova situacija je dovela do stagnacije ekonomskog rasta i razvoja, pa i do opadanja. Neefikasna ekonomija nije bila u stanju da za većinu obezbijedi prosperitet, pa je stepen političkog zadovoljstva pao ispod tolerantnog nivoa. Problemi su se kulminirali tako da je promjena neefikasnog sistema bila neminovna.

Pojedinačne promjene i parcijalne koje obilježavale određenu fazu ulaganja napora da se stvari poprave, nisu davale rezultate. Neophodna je bila promjena suštine, a sprovođenje ekonomskih reformi je zahtjevalo tranzicionu strategiju i nove makroekonomske politike.

2. SUŠTINA TRANZICIONIH PROCESA

Tranzicija zahtjeva veliko preorijentisanje uloge vlade od njene komandne i kontrolne funkcije u ekonomiji ka stvaranju u tržišta i povećanju njegove efikasnosti kao arbitra uspjeha i neuspjeha u privredi. Proces tranzicije obuhvata privatizaciju, restrukturiranje preduzeća, cjenovnu liberalizaciju, spoljnotrgovinsku liberalizaciju, liberalizaciju kamatnih stopa, vođenje antimonopolske politike, reformu bankarstva i stvaranje finansijskih tržišta i finansijskih institucija.

Washington Consensus je izdao manifest za promociju neoliberalizma, tržišnog fundamentalizma ili minimalne države, te se smatra koncepcijskom

osnovom za sprovođenje makroekonomskih reformi u privredama u tranziciji. Sadrži sledeće preporuke:

1. Fiskalna disciplina. Održavanje fiskalne discipline ne znači automatski smanjivanje javnih rashoda. Stav je neutralan u vezi sa željenom veličinom javnog sektora pošto ne postoji konsenzus oko veličine javnog sektora u kapitalizmu i time idealne veličine države.
2. Redefinisanje prioriteta u javnim rashodima. Fiskalna disciplina je ne samo ekonomsko, nego i političko pitanje pošto visoki deficit koji vodi ka platnobilansnoj krizi i rastu inflatornog pritiska više pogađa siromašnije nego bogate slojeve stranovništva koji u uslovima liberalizacije tokova kapitala uvijek imaju mogućnost da svoj kapital prenesu u inostranstvo. Zato se predlaže pomjeranje fokusa na ulaganje u rast i zaštitu siromašnih umjesto u infrastrukturu, osnovnu zdravstvenu zaštitu i obrazovanje.
3. Poreske reforme. Osnovna ideja je širenje poreske baze sa umjerenim poreskim stopama.
4. Liberalizacija kamatnih stopa. Liberalizacija tržišta kapitala ne znači napuštanje prudencionalne kontrole.
5. Konkurentski devizni kurs. Konkurentski devizni kurs je prihvaćen kao cilj s time da postoje dvije ekstremne doktrine fiskni i fluktuirajući kurs.
6. Liberalizacija trgovine. U pitanju je samo pravac kretanja bez konkretnih recepata o tempu promjena.
7. Liberalizacija ulaznog toka stranih direktnih investicija. Naime, liberalizacija tokova kapitala ne obuhvata „vrući kapital“ (kratkoročne kredite i portfolio investicije).
8. Privatizacija. U pitanju je neophodan ali rizičan poduhvat povezan sa korupcijom koja stvara mogućnost da se državna (ili društvena) aktiva transferiše u privatne ruke samo za dio njene vrijednosti. Ovo je bitno pitanje zbog toga što način dolaska u posjed i cijena aktive bitno opterećuje ponašanje i očekivanje novih vlasnika.
9. Deregulacija. Posebno je usmjerena na smanjivanje barijera ulaska/izlaska uz zadržavanje pravila koja se odnose na zaštitu okoline kao i određivanje cijena u nekonkurentskim granama.
10. Svojinska prava. Prije svega se odnose na legalizaciju neformalnog sektora uz prihvatljive troškove.

Za uspjeh tranzicije nije dovoljno držati se fundamenata kapitalizma, privatne svojine, preduzetništva i tržišta već je potrebno razviti institucije i mehanizme koji omogućavaju prelazak u kapitalizam.

3. OSNOVNE FAZE – KORACI U PROCESU TRANZICIJE

U procesu sprovođenja tranzicije, uglavnom se sprovode sledeći koraci: prvo se vrši makroekonomska stabilizacija, zatim liberalizacija domaćih cijena, dalje spoljnotrgovinska liberalizacija i svakako, privatizacija.

3.1. Makroekonomska stabilizacija

Jedna od bitnih karakteristika socijalističkih sistema jeste visoka otvorena ili prikrivena inflacija. U takvim uslovima nije moguća domaća cjenovna liberalizacija. Domaći novac gubi kredibilitet, dolazi do porasta sive ekonomije i distorzije relativnih cijena tako da one ne mogu da obavljaju informativnu funkciju. Visoka inflacija rezultira i u nerealnom deviznom kursu, a to onemogućava spoljnotrgovinsku liberalizaciju. Konačno, u ovakvim uslovima je teško sprovesti i privatizaciju obzirom da je u inflatornim uslovima teško procijeniti realnu vrijednost preduzeća, pa je nemoguće sprovesti i njihovo restruktuisanje.

U socijalističkim sistemima vlade su izgubile kontrolu nad kreditima, prihvatile su značajno povećanje subvencija i socijalnih davanja, uvele brojne poreske olakšice, što je pored postojanja mekog budžetskog ograničenja rezultovalo visokim budžetskim deficitima i zbog toga visokim zaduživanjem u inostranstvu. Sa druge strane, prevelika intervencija države je na jednoj strani sve vrijeme sputavala preduzetničku inicijativu, a na drugoj onemogućavala razvoj finansijskih tržišta.

Stabilizacioni programi sveukupno sa elementima kakvi su cjenovne i spoljnotrgovinske liberalizacije, uravnoteženje budžeta, restriktivna monetarna politika, politika dohotka orijentisane na smanjivanje inflacije i strukturne reforme sa deregulacijom u osnovi ni i u najuspješnijim tranzicionim zemljama nisu dale očekivane rezultate. Po pravilu je dolazilo do smanjivanja proizvodnje u većoj mjeri nego što je očekivano, strukturne promjene su kasnile, a životni standard stanovništva se pogoršavao.

3.2. Liberalizacija domaćih cijena

Poslije fiskalne i monetarne stabilizacije, sledeći korak koji je trebalo sprovesti je cjenovna liberalizacija. Najznačajniji efekat cjenovne liberalizacije jeste omogućavanje djelovanja tržišnog mehanizma u procesu alokacije resursa. Ona se koristila i kao efikasan instrument za elimisanje nestašica, a takođe i subvencije odnosno poreskih refakcija (olakšica) što je uticalo na smanjivanje budžetskog deficita. U socijalnim vremenima, došlo

je do negativnih fiskalnih posljedica cjenovne kontrole kao i deformisanja tržišta i cijena uopšte. Samim tim je cjenovna liberalizacija predstavljala mogućnost da se uspostave realni odnosi na tržištu, a time omogući i prava privatizacija. Eventualno zakasnjela liberalizacija cijena u uslovima nestašica dovela bi do inflatornih očekivanja što bi negativno uticalo na stabilizacioni proces.

3.3. Spoljnotrgovinska liberalizacija

Postoje dvije vrste zagovornika na koji način je potrebno sprovesti spoljnotrgovinsku liberalizaciju. U prvu grupu spadaju zagovornici gradualističkog pristupa, odnosno oni kao argumente navode da privrede u tranziciji u slučaju brze spoljnotrgovinske liberalizacije gube prihod od carina kao važne stavke budžeta. Još jednu stavku su navodili da precijenjen devizni kurs, uslijed postojanja određenih interesnih grupa i njihovog uticaja, spoljnotrgovinska liberalizacija dovodi ka povećanju nezaposlenosti i velikih pritisaka na zaustavljanje reformi.

Sa druge strane, zagovornici tzv. ortodoksnog pravca su isticali neophodnost istovremenog sprovođenja stabilizacije i spoljnotrgovinske liberalizacije. Smatrali su da svako kašnjenje dovodi do neefikasnosti, i da domaća preduzeća treba da se suoče sa svjetskim cijenama koje vrše pritisak na njih da postanu efikasnije. Kao jedina racionalna strategija se ukazivala radikalna spoljnotrgovinska liberalizacija. Ona vrši pritisak na preduzeća da se sama restrukturiraju i da prihvate svjetske kriterijume poslovanja i kvaliteta. Postepena liberalizacija je uspjevala samo u onim zemljama koje su već imale djelimično liberalizovanu spoljnu trgovinu.

3.4. Privatizacija

Privatizacija je koncept koji je po pravilu dolazio na red nakon stabilizacija i liberalizacije. Njen uspjeh se ne mjeri brojem privatizovanih preduzeća nego preko uspješnosti privatizacije velikih preduzeća kao glavnog problema privatizacije. Veliki dio preduzeća nije bilo moguće privatizovati bez restrukturiranja (ili likvidacije), a kao osnovni uslov za tako nešto se postavio zahtjev za stabilizovanjem ili liberalizovanjem ekonomije. U ocjeni uspješnosti, posmatrano generalno, najmanji progres je postignut upravo u segmentu restrukturiranja i privatizacije velikih preduzeća. Sam proces privatizacije sprovodio se preko sledećih modela.

Vaučerska privatizacija koja je polazila od načela da su društvenom bogatstvu doprinijeli svi građani pa su vaučeri podjeljeni svim građanima besplatno. Za dobijene vaučere mogli su da kupuju akcije preduzeća. Glavna

prednost je brzina kojom se privatizacija mogla završiti i što je navodno vodila računa o socijalnoj pravdi. Sa druge strane, nedostatak je velika disperziranost vlasništva (veliki broj relativno malih akcionara) koji nisu raspolagali kapitalom za dalje dodatno ulaganje u privatizovana preduzeća. Zbog toga se često dešavalo da ih jeftino otkupe špekulanti koji su postajali većinski vlasnici preduzeća.

Interna privatizacija (radnično akcionarstvo) koje polazilo od pretpostavke da su razvoju preduzeća najviše doprinijeli zaposleni i bivši zaposleni, pa su se akcije besplatno prenosile na radnike. Model je sličan i prethodno, te su prednosti i nedostaci isti.

Fondovska privatizacija je polazila od kreiranja manjeg broja velikih privatizacionih (investicionih) fondova na koje su se prenosile akcije preduzeća koja ulaze u privatizaciju. Nakon toga se obavlja privatizacija malih fondova. Ovaj model obezbeđuje brzu privatizaciju, međutim, kako su fondovi postajali vlasnici velikog broja preduzeća istovremeno, nisu mogli biti koncentrisani na poboljšanje njihovih performansi, a takođe, nisu raspolagali ni značajnim sredstvima da bi tako nešto mogli ostvariti.

Menadžment buy – out model je polazio od toga da menadžeri treba da postanu vlasnici preduzeća kao najkompetentniji i najpućeniji u njihov rad. Preduzeća su se u ovom slučaju najčešće otkupljivala na kredit odnosno otplaćivala na teret budućih profita. Osnovni nedostatak ovog modela je česta povezanost sa korupcijom, jer su pravo praktično dobijali politički podobni pojedinci.

Direktna prodaja predstavlja model po kome oni koji imaju kapital i menadžerske vještine postanu vlasnici preduzeća. Međutim, slabost ovog modela je u tome što se proces privatizacije ne može sprovesti brzo, jer za veliki broj preduzeća nije moguće naći kupce.

Kombinacija različitih modela su u praksi vrlo korišteni modeli privatizacije. Tako je na ovim prostorima u određenom periodu vršena kombinacija modela radničkog akcionarstva i direktne prodaje uz elemente vaučerske privatizacije.

4. REZULTATI TRANZICIJE PRIVREDNOG SISTEMA U BIH

Početna predviđanja bila su da proces tranzicije ne bi trebao trajati više od pet godina, zavisno od početnog stanja u nacionalnoj ekonomiji, ostvarenog konsenzusa oko odabranog modela tranzicije i već ranije stečenih navika u tržišnoj konkurenciji. Međutim, ubrzo se pokazalo da će ukupno vrijeme tranzicije biti puno duže, a očekivani gubici puno veći.

4.1. Privatizacija državnih preduzeća

U okviru bivše zajedničke države, BiH je bila koncipirana kao republika sa jakim baznom industrijom i izvozno orijentisanom privredom. Izvozili su se energenti, sirovine i gotovi proizvodi. Tekstilna industrija je bila solidno razvijena, a poljoprivredni sektor je značajno doprinio ukupnom razvoju. Slična struktura privrednih kapaciteta zadržana je do kraja rata, s tim da su preduzeća bila devastirana uslijed posledica održavanja procesa proizvodnje, uz gomilanje gubitaka, nisku stopu efektivne zaposlenosti radnika, izraženu besperspektivnost i slično.

Osnovne karakteristike koncepta privatizacije u Republici Srpskoj ogledale su se u sledećem:

- ✚ Besplatnoj podijeli i prodaji državnog kapitala,
- ✚ Izuzimanju iz procesa privatizacije prirodnih bogatstava, dobara u opštoj upotrebi, objekata od opšteg kulturnog i istorijskog značaja koja su preduzećima data na korištenje, zemljišta, osim izgrađenog građevinskog zemljišta koja preduzeća koriste i slično,
- ✚ Odluci da se preduzeća od strateškog značaja privatizuju prema posebnim privatizacionim programima,
- ✚ Centralizovanom načinu realizacije procesa privatizacije, posredstvom Direkcije za privatizaciju Republike Srpske, koja za svoj rad odgovara Vladi Republike Srpske.
- ✚ Odluci da se restrukturiranje privatizovanih preduzeća prepusti novim vlasnicima, itd.

Više do 100 preduzeća u Republici Srpskoj ni do danas nije privatizovan, od čega je nad mnogima od njih pokrenut postupak stečaja ili likvidacije. Isključujući strateška javna preduzeća, poput onih u sistemu elektroprivrede, za koja dosad nije predviđeno da postanu predmetom privatizacije i ne ulazeći pri tom u analizu stvarnih efekata dosad provedenih privatizacionim postupkom, moglo bi se zaključiti da je ovaj tranzicioni postupak uglavnom završen.

4.2. Restruktuiranje strateških i drugih javnih preduzeća

Većina javnih preduzeća koja danas posluju u RS nastala su kroz proces korporatizacije bivših državnih preduzeća. Sva ta preduzeća moguće je svrstati u četiri osnovne grupe:

- ✚ Javna preduća kojima upravlja Investiciono-razvojna banka RS a.d. Banja Luka (IRBRS), odnosno čiji se većinski paket akcija nalazi

- u portfelju Akcijskog fonda RS, Fonda za restituciju RS i Penzionog rezervnog fonda RS,
- ✚ Javna preduzeća kojima RS upravlja direktno, u funkciji Skupštine akcionara,
 - ✚ Javna komunalna i druga preduzeća koja su u nadležnosti jedinica lokalne samouprave, odnosno čijim većinskim paketom akcija upravljaju skupštine lokalnih zajednica, te
 - ✚ Javna preduzeća nastala na imovini koju je RS kupila u procesu stečaja državnih preduzeća.

Javna preduzeća čiji je većinski paket akcija, direktno ili indirektno, nalazi u portfelju RS moguće je dalje svrstati u dvije podgrupe i to: velika (strateška) javna preduzeća koja pružaju usluge od opšteg javnog značaja i posluju na regulisanom tržištu, pod pretežno monopolnim uslovima i javna preduzeća koja posluju u konkurentskim sektorima, poput turizma, prometa naftnih derivata i dr.

Sva preduzeća pod državnom kontrolom dobijaju značajnu podršku iz budžeta, kroz direktne budžetske subvencije, grantove, transfere i slično te na taj način doprinose povećanju javne potrošnje i budžetskog deficita. Pored direktne, ova preduzeća ostvaruju i različite oblike indirektno pomoći, kao što su državne garancije na kredite, mogućnost reprogramiranja rokova za plaćanje dospjelih poreskih obaveza, socijalni programi usmjereni ka zbrinjavanju viška radnika itd., a koje sve za posledicu imaju povećanje javnih rashoda ili smanjenje javnih prihoda.

4.3. Reforme u klasičnom (budžetskom) dijelu javnog sektora

Cilj reforme državnih ustanova i drugih nosioca javnih poslova i ovlašćenja je da se uspostave odnove jedinstvenog pravnog režima i sistema standarda za obavljanje poslova javne uprave, usklađenog sistema funkcionisanja javnih službi, kao i organizacije i standardizovanih informacionih i komunikacionih sistema, uz poštovanje neophodnih i potrebnih specifičnosti u pogledu organizovanja i načinu vršenja pojedinih poslova javne uprave.

Posebni ciljevi reforme državnih ustanova, uključujući i javne ustanove iz oblasti obaveznog socijalnog osiguranja, trebalo bi da budu usmjereni ka unapređenju institucionalnih, organizacionih i funkcionalnih karakteristika i kapaciteta sistema javne uprave, uspostavljanju sistema upravljanja javnim ustanovama i drugim subjektima javne uprave zasnovanog na učinku, unapređenju sistema upravljanja ljudskim resursima, unapređenju sistema upravljanja javnim sredstvima, uključujući javne nabavke, povećanju pravne

sigurnosti i unapređenju poslovnog okruženja i kvaliteta pružanja javnih usluga, te jačanju transparentnosti i odgovornosti u obavljanju poslova javne uprave.

4.4. Položaj državnih i privatnih preduzeća

Ministarstvo trgovine SAD-a u svom poslovnom vodiču za BiH (U.S. Country Commercial Guides, Bosnia and Herzegovina) ocjenjuje da u praksi državna preduzeća imaju prednost u odnosu na privatna. Taj nejednak tretman se najčešće ogleda u monopolizaciji tržišta kroz regulaciju, te drugačiji odnos kada su u pitanju obaveze uplata javnih prihoda, izmirenje poreznih dugovanja i dugova prema povjeriocima, te značajnu (vertikalnu) državnu pomoć gdje javne kompanije imaju privilegovan položaj i uživaju ustupke vlasti. I pored toga, one su dominantne među najvećim poreznim dužnicima u zemlji, a većina je na pragu nesolventnosti i predstavlja rizik za vlade.

U razvijenim tržišnim ekonomijama se vode snažne ideološke rasprave oko ekonomskih politika koje trebaju osigurati rast privatnog sektora, naročito malih i srednjih preduzeća (MSP), mahom porodičnih biznisa, koji čine kičmu svake ekonomije - čak i bosanskohercegovačke, uprkos svim otežavajućim okolnostima i neravnopravnoj tržišnoj poziciji. U BiH pak još uvijek govorimo o tome kako privatni sektor uopšte staviti u ravnopravan položaj sa kompanijama koje su u državnom vlasništvu, te kako osigurati da u toj ravnopravnoj tržišnoj utakmici državna preduzeća ne budu gubitnici. A to će biti poseban izazov, zbog stanja u kom su državne firme trenutno.

4.5. Stanje državnih preduzeća u BiH

Izvještaj Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) u kom je predstavljena analiza rada preduzeća u kojima vlade imaju udio vlasništva od najmanje 50 posto pokazuje da je u Bosni i Hercegovini u 2017. godini poslovalo 548 preduzeća u većinskom državnom vlasništvu, odnosno 1,4% svih preduzeća u zemlji. S obzirom da je sistem izvještavanja slab, te da od 548 državnih preduzeća njih 134 (24,5%) nije dostavilo finansijske izvještaje na vrijeme, izvještaj o poslovanju pokrio je 414 državnih preduzeća o kojima su relevantni finansijski podaci bili dostupni. Od 414 analiziranih državnih firmi, 242 posluje u Federaciji BiH, a 172 u Republici Srpskoj. Po veličini, 227 je malih, 114 srednjih, te 73 velikih državnih kompanija.

Ovaj mali broj (državnih) preduzeća raspolaže sa 30,9 milijardi KM sredstava, što čini značajnih 29,2% sredstava kojim raspolažu sva preduzeća u BiH. Ona zapošljavaju oko 80.000 radnika, donosno 10,6% svih

zaposlenih. Njihov ukupan godišnji promet je 6,4 milijarde KM, što je tek 9,3% ukupnog prometa svih preduzeća u BiH. Ove brojke jasno pakazuju da je prosječna efikasnost korištenja sredstava ovih preduzeća daleko manja od efikasnosti privatnih preduzeća, a i produktivnost rada njihovih zaposlenih je manja od produktivnosti rada zaposlenih u privatnom sektoru.

Ukupan dug državnih kompanija stalno raste i na kraju 2017. godine je iznosio 8,1 milijardu KM, što čini 17,2% obaveza svih preduzeća u državi. Od ukupnih obaveza, značajan dio učešća imaju porezne obaveze koje iznose 1,2 milijarde KM (primarno dugovi prema socijalnim fondovima) i čine 34,3% svih poreskih obaveza u zemlji. Pri tom se, iako je podignuta porezna disciplina privatnog sektora, državnim preduzećima se nastavlja tolerisati neplaćanje poreznih obaveza, što MMF karakteriše kao kvazifiskalnu podršku. Ukupan dug državnih preduzeća premašuje njihov ukupan godišnji promet od 6,4 milijarde KM. Uz negativan uticaj na penzijski i zdravstveni sistem kojima ne izmiruju obaveze i time uzrokuju niži kvalitet usluga zdravstvenog sistema i niže penzije, druga značajna stavka u kratkoročnim obavezama državnih preduzeća jesu dugovi prema dobavljačima, čime državna preduzeća negativno utiču i na likvidnost privatnog sektora. Drugim riječima, svi ustupci koje država kao vlasnik daje državnim preduzećima u krajnjoj instanci imaju negativne efekte na sve građane, na penzionere i na privatni sektor.

Kada je u pitanju profitabilnost i stabilnost poslovanja, samo 5 od 20 najvećih državnih kompanija su kategorizovane kao “zdrave” ili “niskorizične”, a samo 17 preduzeća je isplatilo dividendu u 2017. godini. Državne kompanije su isplatile vladama kao vlasnicima 80,7 miliona KM dividende, a od vlada naplatile 214 miliona KM podsticaja, grantova i subvencija. Njih tri - BH Telecom, Elektroprivreda BiH i Autoputevi RS uplatile su 95,0% od ukupno 80,7 miliona KM isplaćene dividende.

Bez obzira na njihovu (ne)efikasnost, izvještaj dalje navodi da su prosječne plate u državnim preduzećima 47,0% posto više od prosjeka u privatnim firmama, a iako se ova značajna razlika može objasniti značajnom poreznom evazijom koja je dominantna u privatnim preduzećima, činjenica da je percepcija građana da državni sektor nudi i sigurnost posla i bolje plate, dovodi do distorzije tržišta rada i dodatno pogađa privatna preduzeća u privlačenju talenta.

U periodu od 2015. do 2017. godine, državna preduzeća su imala negativne povrate na ulog kapitala (ROE: -0,3%), a negativan je bio i povrat na sredstva (ROA: -0,2%): Dakle, značajnih 29,0% svih sredstava u ekonomiji i svu raspoloživu neto vrijednost koja im je na raspolaganju, državna preduzeća ne koriste adekvatno, iz njih ne kreiraju i ne izvlače vrijednost, već stvaraju gubitke za cijelo društvo.

4.6. Razvojni potencijal

Takođe, jedna od procjena MMF-a je da bi BDP BiH bio oko tri posto viši kada bi povrat na kapital u državnim preduzećima iznosio 4,0%, što je nivo koji odgovara nivou državnih preduzeća koja rade s umjerenim rizikom profitabilnosti. Ovo bi se moglo protumačiti kao oportunitetni trošak gubitka 3,0% BDP na godišnjem nivou zbog održavanja neefikasnog sektora javnih preduzeća.

Postoje situacije (u praksi) kada javne i privatne kompanije nisu u istom položaju jer ciljevi poslovnih operacija nisu isti - državne kompanije za cilj imaju ispunjavanje društvenih i razvojnih ciljeva koji su pred njih postavljen, a ne samo sticanje profita. No, uprkos političkom zahtjevu ili društvenoj potrebi da država finansira skupe i ekspanzivne investicije na koje se privatni sektor ne bi odlučio u određenom trenutku, troškovi socijalnih programa ne trebaju biti prebacivani na teret državnih kompanija i biti opterećenje i prijetnja održivosti njihovog poslovanja, već trebaju biti finansirani iz budžeta, koji zbog toga postoje. U ovakvoj situaciji državna preduzeća su u lošijoj poziciji od privatnih. Uobičajeno je da zbog političkog zahtjeva državne kompanije o svom trošku ulažu u infrastrukturu na područjima u kojima za to nema finansijske opravdanosti.

Na primjer, udaljeno naselje u nekoj opštini nema pristup vodovodu, struji ili internetu. Lokalna vlast, suočena s manjkom sredstava za finansiranje te infrastrukture, preko stranačkih kolega koji obnašaju funkcije u izvršnim institucijama kantona ili entiteta vrši pritisak na državno preduzeće da iz svojih sredstava finansira infrastrukturu do malog broja korisnika, koja se nikada neće isplatiti. Zbog finansijske moći dijela državnih preduzeća i nekritičkog stava javnosti prema ovakvoj praksi, primjeri državnih preduzeća u kojim je razdvojena funkcija razvojnih i komercijalnih ciljeva je malo, čak i u razvijenim zemljama, a naročito u zemljama u razvoju.

Ovakva praksa je polako vodila i drugim vidovima korištenja državnih firmi od strane politike za „rješavanje“, a bolje je reći prikrivanje socijalnih problema – prije svega nezaposlenosti, a nedostatak kritike i nadzora (koji je pri tom vrlo teško provoditi, jer firme imaju poslovne tajne) je vodio zloupotrebama, pa su državna preduzeća umjesto da posluju sa niskim rizikom i pružaju efikasne i pristupačne usluge građanima, pretvorena u preskupe centre za zapošljavanje stranačkog kadra, čije usluge nisu na zadovoljavajućem nivou, ako ih uopšte dobijamo, ali ih zbog njihovog „društvenog značaja“ kontinuirano izvlačimo iz finansijskih problema budžetskim subvencijama. Tako se trošak ponovo vratio na javni budžet, samo što je ovoga puta je mnogo veći i nije jednokratn, već stalan.

4.7. Rješenja

Liberlizacija tržišta i jednak tretman svih kompanija su nulti prioritet. Povećanje konkurencije na tržištu među preduzećima, kroz otklanjanje regulacija koje monopolizuju položaj državnih preduzeća ili im pogoduju u svim granama privrede, uključujući i javne i komunalne usluge, može rezultirati poboljšanjem kvaliteta, a nerijetko i smanjenjem cijena usluga. Ono što je neophodno jeste unaprijediti likvidnost i konkurentnost BiH preduzeća, te stvoriti prostor za racionalizaciju rada državnih preduzeća. Na ovaj način bi se osiguralo stvaranje radnih mjesta koja su rezultat stvarnih tržišnih potreba.

Uz otvaranje tržišta, čeka nas i velik posao na rješavanju statusa državnih preduzeća, a tu će nam od presudne važnosti biti uključivanje sposobnih i stručnih i kvalifikovanih ljudi. Za svaku kompaniju potrebno je uraditi analizu stanja, nakon čega treba donijeti dobro informisan odabir između tri osnovne opcije; restrukturiranja, restrukturiranja i naknadne privatizacije i privatizacije preduzeća, a u slučajevima gdje je stanje teško popravljivo stečaj ili zatvaranja. Za kompanije koje posluju u sektorima u kojim je moguće tržišno natjecanje može se odabrati jedan od navedenih scenarija. S druge strane, kompanije koje su „prirodni monopoli“, odnosno koje iz objektivnih razloga ne mogu imati konkurenciju (poput vodovoda i kanalizacija) trebaju restrukturiranje, kako bi unaprijedile svoju efikasnost, te kvalitet i cijenu usluga, kao i odnos prema potrošačima i zaposlenima.

Naglasak je na činjenici da ne postoji univerzalan recept za sva državna preduzeća. Kopiranje modela iz drugih zemalja i brzih „univerzalnih“ rješenja međunarodnih konsultanata koja su nam do sada nuđena mogu predstavljati rizik za uspjeh, a odluku o sudbini svake kompanije u državnom vlasništvu treba biti donesena u skladu sa specifičnim okolnostima u kojim kompanija posluje.

4.7.1. Restrukturiranje

Restrukturiranje podrazumjeva radikalne promjene u upravljanju kompanijom, finansijama, organizacijskoj strukturi, poslovnim procesima, internim kapacitetima, te motivaciji zaposlenika. Može se raditi finansijsko - za preduzeća koja imaju problem s likvidnošću i servisiranjem dospjelih obaveza, operativno - za preduzeća koja imaju problem s efikasnošću poslovanja, te strateško - za preduzeća koja imaju problem s rastom, a ono obuhvata promjenu dugoročne vizije, strategije i usmjerenja preduzeća.

Za restrukturiranje kompanija potrebni su stručni ljudi koji proces znaju pripremiti, organizovati i voditi. Stoga je nužan preduslov

implementirati principe korporativnog upravljanja u javnim preduzećima, a koji su definisani OECD smjernicama – principe transparentnosti, odgovornosti, kvalitete i fer pristupa u poslovanju i depolitizacije državnih preduzeća kroz unapređenje upravljanja.

S tim u vezi, tri prioriteta reformskih pitanja su: (1) mjesto i uloga nadzornih odbora, kompetentnost i etičnost članova, (2) status i način imenovanja top-menadžera, predsjednika i članova uprave i (3) sistem nagrađivanja top-menadžmenta i članova nadzornih odbora.

Ono što je važno naglasiti da je restrukturiranje izuzetno bolan i dug proces. Ono što on podrazumijeva jeste niz mjera poput otpuštanja viška radnika, povećanje produktivnosti radnika na razuman nivo. Prije svega, to se treba postići kroz dobru selekciju onih koji ostaju (što zbog zakonskih ograničenja može biti ravno nemogućoj misiji ukoliko preduzeće nije u stečaju), a zatim kroz zahtjevan proces unapređenja organizacije rada, povećanja radničke discipline i radnih obaveza.

Dobar dio radnika u državnim firmama bio bi spreman podržati ovakve mjere, jer su svjesni da njihove firme mogu bolje poslovati, a mnogi od njih su trenutno i preopterećeni zbog prakse „jedan radi dok dvojica gledaju, a treći je na bolovanju“. No uvođenje prakse koja iziskuje promjenu modela ponašanja i pristupa radu svakog radnika, te prihvatanje kulture promjena u preduzeću, neće biti dočekana s osmijehom od onih koji sistem zloupotrebljavaju, a u težnji da zadrže svoje privilegije, može se očekivati njihov snažan otpor. Na ovaj način restrukturiranje može biti neuspješno, jer je uz volju i aktivno uključenje vlasnika i menadžmenta u proces, saradnja svih zaposlenih na provođenju mjera nužan preduslov.

Uz to, sam početak razdvajanja pitanja upravljanja u odnosu na pitanje vlasništva može potrajati. Njemu treba prethoditi definisanje strategije korporativnog upravljanja u „strateškim preduzećima“, idealno na državnom nivou, kojom bi se definisao način upravljanja kroz primjenu OECD smjernica. Takva dogradnja zakonske regulative, konkretno entitetskih zakona o upravljanju državnim kapitalom, zakona o državnim preduzećima i usvajanje sektorskih strategija, može trajati predugo.

4.7.2. Privatizacija

Druga solucija je dobro i transparentno provođenje privatizacije (prije ili nakon restrukturiranja, zavisno od preduzeća do preduzeća, odnosno isplativosti restrukturiranja). Osnovni argument je da postoji niz državnih preduzeća, prevashodno preduzeća koja pružaju usluge, koja od privatizacije mogu dobiti veće koristi za poslovanje. Rasteretile bi se komplikovanih procedura na koje su obavezne zbog državnog vlasništva, naročito u

procesima nabavke, pregovaranja i sklapanja partnerstava, a dobile bi vlasnike koji donose kapital, znanje i tehnologiju i koji su mnogo spremniji na širenje na nova tržišta i akvizicije kompanija unutar i izvan BiH, te agilniji u zahtjevima da se poslovanje prilagodi svim aspektima brzo promjenjivog tržišta.

Za konzumente privatizacija bi značila brži pristup kvalitetnim i povoljnijim uslugama, tržište rada bi u katkom roku dobilo još jednu kompaniju u kojoj se zapošljava na osnovu vrijednost (znanja, vještina), dok bi za radnike to značilo početak rada u kompaniji koja nudi individualni rast i karijerni napredak, te veću produktivnost i veću naknadu za rad. Između ostalog, ona nudi i snažne društvene prednosti, a to su manja politička kontrola ekonomije i prestanak favorizacije kompanija

Manji broj državnih preduzeća smanjuje i broj onih kojima zbog „socijalnog mira“ institucije izvršne i sudske vlasti dozvoljavaju da ne plaćaju poreze, kao i dugovanja prema dobavljačima. Građanima bi bila promijenjena percepcija kompanija – odabir usluge koju koristi svaka osoba bio bi zasnovan na cijeni, kvalitetu i njihovom međusobnom odnosu, imali bi mnogo kritičniji stav prema kvalitetu usluga, te bi se češće odlučivali na promjenu pružatelja usluga u slučaju da su trenutnim nezadovoljni.

Dobar dio stručne zajednice smatra da „strateška preduzeća“ trebaju biti u državnom vlasništvu, odnosno da ne bi trebala biti obuhvaćena privatizacijom. Ono što je za nastavak privatizacije važno jeste klasifikacija „strateških preduzeća“, na osnovu kriterija da li zaista brinu o javnom dobru. Ono što je važno jeste postizanje konsenzusa o tome u kojim je situacijama opravdan državni monopol, kao i definisanje pojma javnog dobra.

5. ZAKLJUČAK

Par godina poslije rata, sve do 2000. godine rata preko 60,0% stanovništva živjelo je u siromaštvu, po definiciji potrebnog prihoda koji omogućava porodici od četiri člana da kupe manje 2/3 definisane potrošačke korpe osnovnih potreba. Prosječna neto plata u poslovnom sektoru može kupiti samo 68,0% potrošačke korpe, dok u neprivrednim djelatnostima oko 87,0%. Samo zaposleni u finansijskim institucijama i organima uprave zarađivali su dovoljno da budu na granici ili malo iznad granice siromaštva. Zvanična statistika bilježila je impresivan rast bruto domaćeg proizvoda: 21,0% u 1995. godini, 69,0% u 1996. godini, 30,0% u 1997. godini i 18,0% 1998. godini. Ali BDP je bio pao tako nisko u toku rada, da su ova ostvarena povećanja proporcionalno visoka samo kao procenat vrlo niskog osnova. Poslije ovih godina, rast bruto domaćeg proizvoda uglavnom je rezultat pomoći, što se odražavalo u platnom bilansu.

Bosna i Hercegovina je među poslednjim zemljama u pogledu uspeha ekonomije i uslova poslovanja u Evropi. Razlozi za to su ratno razaranja, loš model privatizacije i nedovršene tranzicije, te velika politička neslaganja. Nakon rata, strategija razvoja fokusirala se na razvoj sektora malih i srednjih preduzeća koji je trebao biti generator razvoja bosanskohercegovačke privrede. Ovakav pristup bio bi logičan jedino ukoliko bi postojale velike i snažne kompanije koje bi za sebe vezale male biznise kao svoje kooperante. Nažalost, velike kompanije su nestale, a SME sektor je postao relativno slab zbog neadekvatne podrške od strane vlade i nosiocam ekonomske politike, te istovremeno izložen rastućem uticaju globalizacije i inostrane konkurencije. Nekada vrlo uspješni sektori, posebno teške industrije, zamjenjeni su usitnjenom ponudom prerađivačke industrije iz oblasti nisko-akumulativne dodane vrijednosti kao što su drvna ili tekstilna industrija.

Pored ekonomskih, Bosna i Hercegovina se suočava i problemima u demografskoj i socijalnoj sferi, koji ogleda u nezaposlenosti, nedostatku radnih mjesta, niskim platama, izuzetno lošim životnim standardom, velikim migracijama stanovništva.

Ono što je evidentno jeste da BiH mora ubrzati svoj razvoj, međutim nema jasne vizije i strategije kako to učiniti. Iz ekonomske teorije je poznato da ekonomski rast i razvoj (odnosno produktivnost) je određen sa četiri faktora, koje čine: ljudski kapital, prirodna bogatstva, fizički kapital i tehnologije. BiH bi veći fokus trebala imati na povećanje sledeća dva faktora

- ✚ Ljudski kapital odnosno znanje i vještine koje radnici stiču kroz obrazovanje (spretnost, znanje i motivacije radne snage); obično se isti uzima kao najvažniji faktor ekonomskog rasta i
- ✚ Tehnologija (tehničko – tehnološki proces, inovacija) podrazumijeva najbolje i najbrže tehnološke načine proizvodnje dobara i usluga.

LITERATURA

1. Bajec, J., Joksimović, Lj., 2006. Savremeni privredni sistemi, Ekonomski fakultet, Beograd.
2. Časopis „Poslovne studije“, 2017., broj 421-430, Osnovne karakteristike tranzicije kao ekonomskog mehanizma u zemljama u razvoju.
3. FY16-20 COUNTRY PARTNERSHIP FRAMEWORK FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA, dostupno na linku:
<http://pubdocs.worldbank.org/en/215221450204091066/WBG-Bosnia-and-Herzegovina-period-FY2016-2020.pdf>
4. Ivić, M., 2014., Privredni razvoj Bosne i Hercegovine u uslovima globalizacije, Univerzitet poslovni inženjering i menadžment, Banja Luka.
5. Klix.ba - MMF objavio istraživanje: Javna preduzeća u BiH proizvode gubitke, u njima radi 80 hiljada ljudi, dostupno na:
<https://www.klix.ba/biznis/privreda/mmf-objavio-istrazivanje-javna-preduzeca-u-bih-proizvode-gubitke-u-njima-radi-80-hiljada-ljudi/190924077>
6. Klix.ba - MMF objavio istraživanje: Javna preduzeća u BiH proizvode gubitke, u njima radi 80 hiljada ljudi, dostupno na:
<https://www.klix.ba/biznis/privreda/mmf-objavio-istrazivanje-javna-preduzeca-u-bih-proizvode-gubitke-u-njima-radi-80-hiljada-ljudi/190924077>
7. Njegovan, Z., Đurić, K., 2017., Privredni sistem i ekonomska politika, Univerzitet u Novom Sadu.